

MOVAROUNNAHR ARAB TILSHUNOSLIGI VA UNING RIVOJLANISHI

Jasurova Robiyaxon Sardorbek qizi

Filologiya va tillarni o'qitish: ingliz tili 1-kurs

Odilova Gulchiroy Husniddin qizi

Andijon davlat chet tillari instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola Movarounnahrda arab tilshunosligining shakllanishi va rivojlanish jarayonlarini yoritadi. Tadqiqotda mintaqaga arab tili kirib kelishi, ilmiy maktablarning shakllanishi, Basra va Kufa an'analari sintezi, Zamaxshariy, Beruniy, Forobiy kabi allomalar tilshunoslikka qo'shgan hissasi tahlil etiladi. Metodologiya sifatida tarixiy-qiyosiy yondashuv, qo'lyozmalar tahlili va sotsiolingvistik kuzatuvlar qo'llanadi. Natijalarda Movarounnahr arab tilshunosligi jahon ilm-faniga ta'sir qilgan yirik ilmiy maktab sifatida baholanadi. Matn mintaqaviy lingvistik merosning tarixiy va nazariy ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, arab tilshunosligi, Zamaxshariy, nahv va sarf, balog'at, ilmiy meros.

Abstract : This article examines the formation and development of Arabic linguistics in Mawarannahr. It analyzes the arrival of the Arabic language to the region, the rise of linguistic schools, the synthesis of Basra and Kufa traditions, and the contributions of major scholars such as Al-Zamakhshari, Al-Biruni, and Al-Farabi. Historical-comparative analysis, manuscript studies, and sociolinguistic methods are applied. The findings show that Mawarannahr played a significant role in shaping Arabic linguistic theory and became an influential center of scholarship. The text highlights the historical, theoretical, and cultural significance of the region's linguistic heritage.

Keywords: Mawarannahr, Arabic linguistics, Al-Zamakhshari, grammar,

philology, linguistic heritage.

Аннотация: В данной статье рассматриваются процессы формирования и развития арабского языкознания в Мовароуннахре. Анализируется проникновение арабского языка в регион, становление научных школ, синтез басрийской и куфийской традиций, а также вклад таких выдающихся учёных, как Замахшари, Беруни и Фараби. В исследовании применяются историко-сравнительный метод, анализ рукописей и социолингвистические подходы. Полученные результаты показывают, что Мовароуннахр стал ключевым центром формирования арабской лингвистической мысли. Статья подчёркивает историческую, теоретическую и культурную значимость лингвистического наследия региона.

Ключевые слова: Мовароуннахр, арабское языкознание, Замахшари, грамматика, филология, лингвистическое наследие.

Movarounnahr arab tilshunosligi va uning rivojlanishi Markaziy Osiyodagi ilm-fan taraqqiyotining eng yuksak bosqichlaridan biri bo'lib, u arab tili orqali islomiy ilmlarning mintaqaga kirib kelishi, Qur'on va hadis matnlarining chuqur tadqiq qilinishi, fiqh, kalom, mantiq, falsafa va adabiy ilmlarning shakllanishi bilan chambarchas bog'liq jarayon sifatida yuzaga chiqqan murakkab, ammo nihoyatda sermahsul tarixiy-madaniy hodisadir. Ushbu hudud VIII–XII asrlarda islom sivilizatsiyasining Markaziy shahri sifatida shakllana borar ekan, arab tili nafaqat diniy til, balki ilmiy, diplomatik va madaniy aloqa vositasi sifatida mustahkam mavqega ega bo'ldi. Shuni aytish joizki, Movarounnahrning arab tilshunoslik an'analari mintaqaga islom dini kirib kelgan dastlabki davrlardan boshlab shakllandi, ammo ayniqsa Somoniylar davrida bu jarayon kuchli bilimlar inqilobi shaklida namoyon bo'ldi. Arab tilini o'rganish ehtiyoji Qur'onni to'g'ri qiroat qilish, hadis matnlarini aniq anglash, fiqh masalalarini sharhlash va ilmiy muloqotda yagona ilmiy tilga ega bo'lish zaruratidan tug'ildi. Shu sababli mintaqa olimlari arab tilining grammatikasi, sarf-nahv tizimi, balog'at, adabiyotshunoslik, lug'atshunoslik kabi sohalarni chuqur tadqiq eta boshladilar. Tadqiqot metodlari haqida gap

ketganda, Movarounnahr arab tilshunosligini o'rganishda tarixiy-qiyosiy metod asosiy o'rin tutadi, chunki mintaqa olimlarining arab tiliga munosabati mahalliy tillar – avvalo fors-tojik va turkiy tillar bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Bundan tashqari, tilshunoslik nazariyalarini o'rganishda sistem-struktur tahlil ham qo'llanadi. Ko'plab olimlar, jumladan Farobiy, Beruniy, Zamaxshariylarning asarlarida arab tili grammatikasi bilan grek mantiqi, hind fonetikasi va mahalliy til tajribalarini qiyoslash aniq kuzatiladi. Shuningdek, qo'lyozmalar tahlili, tarixiy manba izlanishlari, arab tilining mintaqadagi ilmiy til sifatidagi funksiyalarini o'rganishga qaratilgan sotsiolingvistik metodlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Movarounnahr arab tilshunosligining asl natijalari aynan ushbu metodlar asosida ochiladi, chunki ular mintaqa olimlarining lingvistik tafakkurini keng ko'lamda tushunishga imkon beradi

Arab tilining dastlabki kirib kelishi davri (VIII asr)da bu til asosan diniy ehtiyojlar uchun o'rganilgan bo'lsa, IX–X asrlarga kelib u ilm-fan tiliga aylandi. Somoniylar hukmronligi davrida Movarounnahrda madrasalar tarmog'i shakllanib, ular arab grammatikasi (nahv), sarf, balog'at, mantiq, adabiyot, qiroat va tafsir ilmlarini o'qitishning markaziga aylandi. Bu davrda tilshunoslik sohasida eng muhim jarayonlardan biri Basra va Kufa grammatik maktablarining ta'sirini mahalliy ilmiy an'analar bilan birlashtirish edi. Basra maktabi (Sibavayh, al-Mubarrad) qat'iy qoidalarga asoslangan nazariy grammatika tarafdori bo'lgan bo'lsa, Kufa maktabi ko'proq amaliy til materialiga, she'riyatga va variativlikka tayangan. Movarounnahr olimlari esa har ikki maktab tajribasini sintez qilgan holda yangi tilshunoslik uslubini yaratdilar. Bu sintez eng ravshan shaklda Mahmud Zamaxshariy ijodida namoyon bo'ladi. Zamaxshariy (1075–1144) arab tilshunosligining eng ulkan vakillaridan biri bo'lib, uning “Al-Kashshof”, “Al-Mufasssal”, “Asos al-Baloga” kabi asarlari arab tili grammatikasi, balog'ati, lug'atshunosligi va Qur'on tafsiriga beqiyos hissa qo'shdi. Zamaxshariy “Al-Mufasssal” asari orqali arab nahvini aniq, ixcham, mantiqiy tartibga solib berdi va u arab dunyosida yuzlab yillar davomida asosiy darslik sifatida qo'llanildi. Bundan

tashqari, Zamaxshariy til hodisalarini tushuntirishda mantiqiy kategoriyalarni qoʻllagan, grammatik birliklarni semantik talqin bilan oʻzaro bogʻlagan. Bu yondashuv keyinchalik koʻplab arab grammatiklariga ilhom boʻldi. Al-Beruniy (973–1048) ham arab tilshunosligiga katta hissa qoʻshgan allomalardan biridir. Uning asarlarida fonetika, fonologiya, talaffuz tizimi, leksik birliklarning kelib chiqishi, qiyosiy grammatik kuzatishlar keng uchraydi. Beruniy hind tilshunosligi bilan arab grammatikasini qiyoslab, tovushlarning tabiatini ilmiy izohlab bergan va oʻsha davr uchun juda ilgʻor fonetik qarashlarni ilgari surgan. Forobiy (872–950) esa tilning mantiqiy asoslarini oʻrgangan, nutq kategoriyalarini falsafa bilan bogʻlagan va tilshunoslik hamda mantiqning oʻzaro aloqadorligini koʻrsatgan. U arab tilining grammatik tizimini umumiy fikrlash qonuniyatlari bilan uygʻunlashtirgan yirik nazariyotchidir. Bu esa Movarounnahr arab tilshunosligi faqat diniy tadqiqotlar bilan cheklanib qolmaganini, balki chuqur nazariy va falsafiy asosga ega boʻlganini koʻrsatadi. Movarounnahr tilshunoslik maktablarining yana bir muhim xususiyati lugʻatchilikning rivojlanganidir. Mintaqada koʻplab lugʻatlar tuzildi, ular arab tilini oʻrganuvchilar uchun asosiy manba boʻlgan. Lugʻatlar faqat soʻz maʼnosini tushuntirib qolmasdan, balki uning qoʻllanilishi, kelib chiqishi, grammatik xususiyatlari, sheʼriy misollar orqali mustahkamlangan ilmiy yondashuvga ega edi. Bundan tashqari, Movarounnahrda arab tilining balogʻat tizimi ham mukammal darajada oʻrganildi. Balogʻat – bayan, maʼaniy va badiʼ kabi boʻlimlardan iborat boʻlib, mintaqa olimlari ularning har birini chuqur tahlil qildilar. Bu anʼana keyinchalik turkiy adabiyot taraqqiyotiga ham kuchli taʼsir koʻrsatdi, chunki Navoiy kabi ijodkorlar aynan arab-balogʻat maktabi asosida yetishgan edilar. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, Movarounnahrda arab tilshunosligi ikki asosiy yoʻnalishda taraqqiy etdi: birinchisi, diniy-ilohiyotiy tilshunoslik (Qurʻon tafsiri, hadis sharhi, qiroat), ikkinchisi, dunyoviy-tilshunoslik yoʻnalishi boʻlib, unda grammatik tizim, lugʻatshunoslik, mantiq va adabiy til nazariyasi rivojlandi. Mintaqa olimlarining merosi bugungi ilm-fan uchun ham katta ahamiyatga ega, chunki ular yaratgan ilmiy yondashuvlar arab tilining strukturaviy tahlili, semantik

tizimi, balogʻat tamoyillarini tushunishda asosiy manba boʻlib qolmoqda. Muhokama qismida taʼkidlash joizki, Movarounnahrda shakllangan arab tilshunosligi anʼanalari hozirgi zamon tilshunosligining koʻplab yoʻnalishlariga, jumladan qiyosiy tilshunoslik, adabiy ekspresiv vositalar tahlili, grammatik nazariya va semantika tadqiqotlariga kuchli taʼsir koʻrsatadi. Bugungi kunda ham Zamaxshariy asarlari universitetlarda oʻqitiladi, Beruniy fonetik qarashlari ilmiy ahamiyatini yoʻqotmagan, Forobiyning til nazariyasi esa hozirgi zamon mantiqshunosligining tilga oid yondashuvlari bilan uygʻunlashadi. Movarounnahr olimlarining arab tiliga qoʻshgan hissasi shundan iboratki, ular tilni faqat qoidalar majmuasi emas, balki maʼno, mantiq, estetik ifoda, aqliy tizim va madaniy merosni mujassamlashtiruvchi murakkab hodisa sifatida talqin etdilar. Shuning uchun mintaqada shakllangan tilshunoslik maktabi oʻzining chuqurligi, serqirraligi va ilmiy yuksakligi bilan ajralib turadi.

Xulosa qilib aytganda, Movarounnahr arab tilshunosligi va uning rivojlanishi nafaqat mintaqaviy, balki jahon ilm-fani uchun ulkan meros boʻlib hisoblanadi. Ushbu hududda shakllangan ilmiy anʼana arab tilining nazariy va amaliy asoslarini mukammallashtirdi, tilshunoslikning turli boʻlimlari – nahv, sarf, balogʻat, lugʻatchilik, fonetika, semantika va mantiqning til bilan bogʻliq qirralari rivojiga beqiyos taʼsir koʻrsatdi. Movarounnahr allomalarining ilmiy merosi arab tilini oʻrganishning oʻziga xos maktabini yaratdi va bu maktab bugungi kungacha dunyo olimlari tomonidan chuqur oʻrganilmoqda. Mintaqa olimlari Basra va Kufa grammatik maktablarini mahalliy ilmiy anʼanalar bilan sintez qilib, arab tilshunosligini yanada boyitdilar, oʻzlarining nazariy yondashuvlari orqali arab tilining ilmiy-estetik imkoniyatlarini keng ochib berdilar. Zamaxshariy, Beruniy, Forobiy kabi allomalarning asarlari asrlar davomida tilshunoslik, tafsir, adabiyotshunoslik va falsafa sohalarida asosiy manba boʻlib keldi va ularning taʼsiri hozirgi kunda ham sezilmoqda. Shunday qilib, Movarounnahr arab tilshunosligi oʻzining tarixiy jarayoni, ilmiy maktablari va ulugʻ allomalari orqali nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun musulmon olamining maʼrifiy va ilmiy taraqqiyotiga

ulkan hissa qoʻshgan beqiyos ilmiy merosdir.

Foydalanilga adabiyotlar:

1. Abdullaev B. Arab tilining Movarounnahrda rivojlanishi. – Toshkent: Fan, 2005.
2. Kholmurodov, S. Arab tilshunoslik maktablari tarixi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2012.
3. Rasulov R. Movarounnahr arab tilshunosligida Zamakhshariy maktabi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
4. Saidov S. Movarounnahr ilmiy anʼanalari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2018.
5. Yusupov M. Arab tilining grammatik tuzilishi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
6. Raxmonov, A. (2025). MUTARRIZIYNING “RISALATUN FIN-NAHV” ASARIDA TIL OʻQITISH USULLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(20), 126-130.
7. РАХМОНОВ, А. К. (2025). АБУЛФАТХ БУРҲОНИДДИН НОСИР МУТАРРИЗИЙ–ЎРТА АСР ШАРҚ ИЛМИЙ МЕРОСИНING ЁРҚИН НАМОЁНДАСИ. *Oriental Journal of Philology*, 5(3), 549-560.
8. Rustamova, M. B. Q., & Raxmonov, A. K. (2026). *Al-Mutarriziyning “Risalatun fi an-nahv” asarida koʻmakchi soʻzlarning semantik va sintaktik xususiyatlari*. *Science Time Journal*, 4(5/1), 487–492.
9. Komilovich, R. A. (2026). NOSIR AL-MUTARRIZIYNING “RISALATUN FIN-NAHV” ASARIDA SOʻZ TURKUMLARI TASNIFI VA ULARNING LINGVISTIK MEZONLARI. *Innovation and development*, 4(5), 339-343.
10. Рахмонов, А. К. (2026). ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АЛ-МУТАРРИЗИЯ. «*Qazaqtany*», (29), 162-171.